

"אל ואל ואל, מי המציא אותך בכלל"

אחת התרומות החשובות ביותר של הפסיכולוגיה לחינוך ולספרות הילדים המודרנית הייתה ההפרדה בין ה"מעשה הרע" לבין "הילד הרע". הפרדה זאת שיחררה את הספרות מן הסטריאוטיפים של ילדים "טובים" ו"רעים", והציבה אתגרים חדשים לחינוך ללא הטפה.

מרים ילן שטקליס, הייתה, בכוחות החלוץ בספרות הילדים, ששאבו את עקרונות הכתיבה שלהם מהפסיכולוגיה ההתפתחותית ומהמחקר הפסיכו-לינגוויסטי. בשנות לימודיה באוניברסיטה, היא התעניינה בפסיכולוגיה ואף שאפה בתקופה מסוימת בחייה ללמוד פסיכיאטרייה. בזיכרונותיה היא מזכירה את רוסו, את פרבל ואת פסטלוצי כמי שהשפיעו מאוד על כתיבתה, ובעיקר היא מדגישה את ההשפעה הרבה שהייתה לגילוי נפשו של הילד, עליה ועל בני דורה.

בביקורת על שירתה של מרים ילן מקובלת ההנחה שהמשוררת ראתה את העולם בעיני ילדה, ולכך היא מדברת ללבם של ילדים. אך לאמיתו של דבר, אמירה זאת מתייחסת רק לאותם שירים ליריים שהדובר בהם הוא ילד. בשאר השירים, ובעיקר בשירי המשחק שלה, היא מלאה את החסר הגדול בספורים ושירים, שיתמכו את העשייה החינוכית בפועל, ברוח השיטות הפרוגרסיביות החדשות, שאחת מהן הייתה הגישה הפוזיטיבית. ההנחה הבסיסית של גישה זו הייתה, שהתגובה להתנהגותו של הילד, קבלתה או דחייתה, היא גורם מרכזי בבניין הדימוי העצמי שלו. כמו כן, אם הילד ירגיש שאוהבים אותו, שמבינים אותו ומקבלים אותו כבן אדם, הוא ישתחרר מרגשות שליליים.

מרים ילן שטקליס אהבה להדגיש את חלקו של הלא מודע בשירתה, והיא חוזרת וטוענת בכל הרצאותיה שהיא לא מורה ולא "מחנכת", אך בפועל שירה הם השירים הראשונים בהם מיושמת באופן מודע הגישה הפוזיטיבית בחינוך. גישה ששמה לה לדגל, את החינוך ללא הטפה, ללא התראה, וללא ענישה.

המשוררת הייתה בוודאי כועסת על השימוש במילה "מודעת", שהרי היא האמינה בכל ליבה שהשירים באים אל לב האדם הישר מכיסא הכבוד, אך השיר "אל", שפורסם לראשונה בשנת 1938 בספר "אצו רצו גמדים"¹, מעיד כמאה עדים, שהיא הייתה מודעת לשיטות החינוכיות שהיא הציעה בשירה ושהיא הכירה היטב את הפילוסופיה הפדגוגית המגבה אותן.

1. הוצאת "איילה" ע"י דביר, תרצ"ט.

הוגי הגישה הפוזיטיבית בחינוך - שאחת מאבני היסוד שלה, כאמור, היא התנגדות לשימוש באיסורים, במילות שלילה, ובתוויות, משום שהם יוצרים אצל הילד התנגדות - היו בוחרים ללא היסוס בשיר "אל" כמניפסט לתורתם.

אל

יש מילים כל-כך טובות: המילה הזאת היא אל, אל תרוץ אל הבאר!
יום הולדת... סוס... או שוט... לא תרגיש בה כלל וכלל - אל תקפוץ מעל גדר!
וישן רעות מאוד, היא רעה מן הרעות, אל תכה את אחותך -
למשל לישון, ללמוד... היא גרועה בין הגרועות! היא קטנה, קטנה ממך!
אך מילה אחת קצרה, אל תשאל יותר מדי, אל, ואל, ואל, ואל!
אין בה טוב ואין בה רע, אין עכשיו לאבא פנאי! מי המציא אותך בכלל?

במישור הגלוי של השיר יוצאת מרים ילן נגד השימוש במילה "אל" וכמי שנאה דורש ונאה מקיים היא לא אומרת: "אל תשתמשו במילה הרעה "אל", אלא היא מדגימה שתי דרכים חילופיות לפניה הבוטה והישירה. שתי דרכי אמירה, שכל אחת מהן שימשה אבן דרך בשירת הילדים שלאחר מרים ילן.

- א. השיר מאורגן כהצהרה אובייקטיבית, כללית, המכוונת גם לילד וגם למבוגר.
- ב. הביקורת אינה מכוונת לאדם אלא למילה במילון, כאילו מקור הרע הוא במילה עצמה ולא במי שמשמש בה.

השיר פותח במיון של מילים, על פי הקריטריון של "מילים טובות" ו"מילים רעות". השימוש במילה "יש" בפתיחה והעדר דובר מזוהה, נותנים לרשימות מעמד של אמת אובייקטיבית, כאילו נאמר: יש גבוהים ויש נמוכים, יש שמנים ויש רזים, יש "מילים טובות" ויש "מילים רעות". אולם בדיקה פרטנית של הפריטים שנבחרו לייצג את המילים "הטובות" - יום הולדת, סוס או שוט - או "הרעות" - לישון, ללמוד - מלמדת שהן אינן מתקשרות לא על ידי מכנה משותף אובייקטיבי שמקורו בעובדות, וגם לא על ידי איזה שהוא מכנה משותף אחר הנגזר מהשקפה מוסרית, מגיל, ממין, או מדובר מוגדר (כמו: "אני אוהב שוקולד ועוגות גבינה", בשירו של יהונתן גפן)².

בבית השני, יש מיון פנימי לקבוצת המילים הרעות, על פי הקריטריון של מידת הרוע. מיון זה בונה הגדרה מחודשת למילת התואר "רעות". אם עד מרים ילן היו המילים הרעות, מילים גסות או מחוצפות, (כאלה שצריך לשטוף את הפה לאחר שאומרים אותן), והן נגזרו מההקשר המוסרי חברתי, הנה בשיר "אל", המדד לבחירת המילים ה"רעות" היא מידת אי הנחת שהן יוצרות אצל הנמען. המילים "לישון" ללמוד, הן רעות רק כשהן נאכפות על ידי כוח סמכותי. אי לכך, המילה הכי רעה בסולם הרוע היא המילה "האחת הקצרה, שאין בה טוב ואין בה רע" המילה "אל". היא הרעה ביותר גם כי קשה מאוד לשרש אותה משום שהמחנך לא תרגיש בה כלל וכלל, כי היא חלק בלתי נפרד משפת הדיבור של המחנכים. בהתאם לכך,

המדד למילים ה"טובות" הוא מילים שגורמות לי הנאה והן משמשות מנוף למוטיבציה בחינוך.

בבית השלישי יש מספר דוגמאות של משפטים המתחילים במילה הרעה "אל". סימני הקריאה, הנלווים לכל משפט איסור בשיר, מדהדים גם את הטון שבו נאמרים הדברים. וכך מצטרפת אל שלילת המילים האוסרות גם שלילת אופן הדיבור הסמכותי. שלילת ה מילה עצמה, אך לא ביקורת על אלה המשתמשים במילה. בצורה זאת נשמר העיקרון של נורמה אחת לכל. אין "רעים" ואין "טובים", לא ילדים ולא מבוגרים. יש רק סגנון דיבור שיש לשנותו, והחידוש המהפכני שמייצג השיר הוא, **ששינוי הסגנון צריך להתחיל במחנך**. אין כאן קריאת תגר נגד נורמות מקובלות, שבירת מוסכמות, או ביקורת על סטנדרט כפול בחינוך, אלא רק ניסיון להשפיע על שינוי סגנון הדיבור. הדגש הוא על ה מילה "אל" ולא על האיסור עצמו.

שתי טעויות היו לה למרים ילן בשיר "אל". האחת, הבחירה באיסור "**אל תכה** את אחותך..." , החורג מהקריטריון המחודש של ה"מילים הרעות" – איסורים היוצרים התנגדות **רק בשל הוספת המילה "אל" לפנייהם** - האיסור "אל תכה" הוא איסור הנגזר מנורמה מוסרית, והוא שייך לקטגוריה אחרת. גם סמיכות המשפטים: "אל תכה את **אחותך**", ו"מי המציא **אותך** בכללי", יוצרת הקשר סמנטי לא נכון בין שני המשפטים. ואכן, כשאני שואלת ילדים, בכל הגילים, למי הכוונה במילה "אותך"? במקום להתייחס למילה "אל" הם אומרים: "לאחותך". וכבר שמעתי ילדים המשתמשים במשפט הקצבי הזה עם אצבע מתריסה כלפי חבריהם.

היום קשה להשיג את גודל המהפכה החינוכית שהיה ביסוד הגישה הפוזיטיבית. יחד עם זאת מן ראוי להדגיש את ההבדל שבין ה"אישור" לרגשות קנאה, שנאה וזעם ללא הגבלת גיל ומין, המקובל ביצירה העכשווית לילדים, לבין ה"קבלה" של רגשות אלה, כפי שהיא מוצאת את ביטויה ביצירתה של מרים ילן שטקליס. החידוש היה בעצם מתן הלגיטימציה להבעת רגשות, **כתופעה אנושית**, אך מבלי לזנוח את המאמץ להתגבר עליהם.

לדעתי, השירה הקוראת תגר נגד נורמות או זו ששוברת מסגרות, החזירה, לעתים, לשירת הילדים, את החלוקה הישנה של "טוב" ו"רע" ושל "אשמים" ו"צודקים", אלא שהפעם הכיוון הוא הפוך, והמשפט: "אל תשאל יותר מידי אין עכשיו לאבא פנאי", מתפתח בשיר "למה לאימא מותר"³, של חגית בן-זימן כך:

כשאבא גומר שיחת טלפון
אימא מיד שואלת המון:
"מי זה היה ובמה העניין?
ולמה דבר כל כך הרבה זמן
"אבל אם השואל זה אני –
אומרים שזה לא ענייני.

3 . למה לאמא מותר? כתר - ירושלים, 1979.

שיריה של מרים ילן שטקליס מייצגים מגוון רחב של שיטות חינוכיות, הנענות לאתגר החדש של יישום העקרונות של חינוך ללא הטפה, ללא שפיטה וללא התראה. וכאן המקום להזכיר, שמרים ילן החלה לפרסם את שיריה בסוף שנות ה-30 זאת בשעה, שעל מדף ספרי הילדים, כמעט עד סוף שנות החמישים, היו כל הסיפורים דידקטיים: מתרים, מטיפים, ומענישים, והעונש של יונתן: "אוי ואבוי לו לשובב חור גדול במכנסיו", הוא הקל שבהם.

מרים ילן שטקליס הייתה סופרת הילדים הראשונה שהציעה בשיריה מתכונים מעשיים ליישום השיטה הפוזיטיבית במצבים של קונפליקטים בחיי היום יום. כאמור, על-פי הגישה הפוזיטיבית, צריך למנוע את הצורך בגערות שלאחר מעשה, על ידי הימנעות מהשימוש במילה "אל" או במילים אוסרות אחרות. המילים "אולי" ו"כדאי לך", החליפו את ה"אל" ואת ה"אסור", אך אם בכל זאת צריך לשלול מעשה רע שנעשה, או להתריע עליו, יש לעשות זאת כך שהילד לא ייפגע.

שני שירים לפעוטות שנכתבו בתקופה זו, מדגימים איך עוקפת מרים ילן את האמירה הישירה והבוטה שהייתה מקובלת בזמנה. השיר האחד הוא "אל תכה", של שרה לוי תנאי מ-1947 שהתפרסם בספר "בזמר ובמחול"⁴, והשני "נתפייסה" של מרים ילן שטקליס, גם הוא מ-1947 והתפרסם בספר "שירי לי מירי ליי"⁵.

אל תכה

אל תכה, זה לא נאה,
תן לי יד, ועוד אחת,
חברים טובים נהיה
חברים טובים נהיה

בשיר של שרה לוי תנאי, יש הנחה מוקדמת של ילד מכה, יש שיפוט, יש התראה, ורק לאחר מכן פיוס. הגישה החינוכית בשיר זה תכליתית, ישירה ואינה מערבת רגשות.

נתפייסה

נתפייסה! תן לי יד - פן יגידו: הקטן, ויצחק לך הגדי
נתפייס מיד- מיד! הקטן טפשו-טפשו! רק טפשו כועס בכדי!
נתפייסה, נזדרז, והעז תצחק לך - רק טפשו תמיד כועס -
פן יבואו גדי ועז, זה טפשו כהלכה! נתפייסה, נתפייס...

אצל מרים ילן אין "אשמים", וחסרה גם הסיבה לקטטה. היה ריב ועכשיו נתפייס. המחנך אינו בתפקיד של שופט בין שניים, אלא בתפקיד של מי שצריך ליצור את אוירת הפיוס. שני השירים היו מלווים גם במשחק. השיר "אל תכה" מתחיל בנפנוף אצבע מתרה, ולאחר מכן הילדים הושיטו ידיים זה לזה, ואילו השיר "נתפייסה", מתחיל עם מתן ידיים.

4. בזמר ובמחול, שירים ומשחקים, אורים, תשי"ז (הספר נדיר והשנה מתייחסת להוצאה שנייה).

5. הוצאת "איילה" ע"י דביר, תשי"ז

השיר של שרה לוי תנאי, קצר, קצבי ויש בו אמונה נסתרת בחינוך הסמכותי הישיר. ואילו בשיר "נתפייסה", לאחר המשחק והפיוס, מתחיל החינוך הפוזיטיבי הפונה לרגש. החינוך נעשה, בעזרת דמויות שאינן מאיימות, דמויות המכירות את "החוקים", אך אינן מייצגות את הסמכות, ובעיקר אינן שוכחות לשלב "חיזוקים" חיוביים לכל איסור. בשיר "נתפייסה" משמשים הגדי והעז כ"סוכני חינוך", אך גם הם עושים זאת בגישה החיובית, כי הגישה הפוזיטיבית אינה מוגבלת לגיל או למין אלא היא דרך חיים. הגדי והעז משתמשים במילה "פן", היוצרת תנאי בטל: "פן יבואו גדי ועז, / פן יגידו: הקטן, / הקטן טיפשו - טיפשו".

ביטול התוויות של "אשם" ולא "אשם" בתחילת השיר, מאפשר למשוררת בהמשך, להתייחס ל"ריב" כאל התנהגות ילדותית, בלתי רצויה באופן כללי. הילד הקטן, המשתתף בפועל במשחק ההתפייסות, מצוי כבר מעבר לסכנה שהעז והגדי יצחקו לו ויגידו שהוא טיפשו, שהרי כבר בתחילת השיר הוא נותן יד לחברו, וכל מה שנאמר בטל ומבוטל. עם זאת, האמירה החינוכית נגד הכעס, שהוא יאה רק לטיפשים ולקטנים, נאמרת בכל זאת באופן עקיף, כשאת האצבע המתרה מחליף התגמול של כניסה לעולם המבוגרים והחכמים.⁶

דרך אחרת לטיפול בהתנהגות שאינה רצויה, מצויה בשיר "שור הבר"⁷. בשיר זה מטפלת המשוררת בילד שצועק. בהבדל מהשירים "ידידי טנטן" של מרים ילן ו"הילד הרע" של לאה גולדברג, המעוצבים כתלונה של ילד על הבריאה שיצרה בו גם את הטוב וגם את הרע, בשיר "שור הבר" מצוי כבר עקרון הפרדה בין "ילד רע" אלא רק "מעשה רע". הבעייה היא רק איך להרגיע ילד שהמעשה הרע נכנס בו "ללא כל אזהרה", והוא כבר באמצע הפעולה? "שור הבר" הוא שיר משחק המיועד להרגיע ילד צועק, בשיטה דידקטית פוזיטיבית המתייחסת לתופעה כאן ועכשיו, ולא כדי לטפל בילד "צעקן".

שור הבר

מי זה שם צועק כל כך? נכנס אל ביתנו,
מי זה שם צועק כל כך? זועק בחדרנו,
הקשבתי, הקשבתי, מבהיל את כלנו -
זהו דני, חשבתי. נגרשו מאתנו!
אך לא, לא ולא! אתה במקל,
זה הקול אינו שלו! ואני במקל,
ומה? מה תאמר! כל אחד, כל אחד במקל
זהו שור-הבר! לך לך, שור-הבר!
נו מה תאמר!..

הגישה הפוזיטיבית, כאמור, מתייחסת לדרכי האמירה החינוכית ולא לתכנים. "לצעוק", כמו "לקפוץ", או "לבכות" זו התנהגות, שאינה מתאימה לילד בוגר.

6. בשיר "לבדי" אומר הילד לעצמו: "דוב גדול אף פעם לא יבכה, / דוב גדול ישב בשקט ויחכה. / דוב גדול אינו דובון קטן, / טיפשו... / נכון?", הילד המחזק את עצמו מייצג בדבריו א. את קבלת העובדה שילד בוכה מפעם לפעם וזה "בסדר", מאידך, עליו לעשות מאמץ לכבוש את בכיו כדי להגיע למעלת "גדול".
7. ספר דני, 1943, "איילה" ע"י דביר.

המשחק, שמציעה מרים ילן שטקליס, "לגרש" את "שור הבר" ולהשאיר את גור הרגוע בלבד, נועד להרגיע את הילד ויחד עם זאת להבהיר לו, שצעקות אינן רצויות. האיור של בינה גבירץ לשיר, הוא דוגמה לאיור שמשלים ומחזק את הבנת הטקסט. המאירת ציירה ילד צועק, ואילו את "שור הבר" היא השאירה למשחק הדמיוני. זאת, בהבדל ממחנכים המראים לי, לעתים קרובות, בגאווה איך ציירו הילדים את "ידידי טנטן"⁸ (בדרך כלל בדמות גמד).

גיוס גרמי שמיים, בעלי חיים או צעצועים לשירות החינוכי מטרתו לצמצם עד למינימום את האמירה החינוכית הנ וחתת מלמעלה למטה. שיטה זו מופעלת גם בשיר "אמבטיה"⁹. בשיר זה, מתואר ילד, שאינו רוצה לצאת מן האמבטיה, והחתול, המתפקד כצופה משתתף, הוא הנותן את הפקודה החד-משמעית, לצאת מהאמבטיה, לא ההורים הם המפעילים את הסמכות, אלא החתול הוא המייצג אותה.

מי יושב בתוך אמבט גור ישב לו באמבט
עד אין סוף - ועוד מעט? עוד מעט, ועוד מעט,
- גור. עוד מעט - ועד מחר.

מן המים לא יוצא,
ולישון אינו רוצה? זה אי אפשר.
- גור. די.

בחור נחמד,

כל עלה שם על העץ גור שלי
זה מכבר לישון חפץ. גור יקום - מיד, מיד!
אך לגורי לא איכפת! והנה - אחת ושתיים
ד--י-

יצאנו מן המים!

כדאי לשים לב, להפרדה הברורה בין התואר: "בחור נחמד", לבין העובדה שהבחור לא נוהג כשורה ברגע זה. כאמור, מרים ילן האמינה שלהקדמת מלות חיבה לפני כל פקודה יש פוטנציאל חינוכי מ דרגה ראשונה. השימוש בחיזוקים חיוביים, הוא אחד האמצעים החינוכיים, החשובים ביותר, של הגישה הפוזיטיבית. הנחת היסוד בשיטת החיזוקים היא שילד אשר התנסה בחוויה נעימה, כמו קבלת מחמאה על מעשה שעשה, יעשה מאמצים להשיג הנאה זאת שוב ושוב. "חיזוקים חיוביים" הניתנים לגיבור ספרותי, מניחה שהילד הקורא או השומע יפנים נורמות התנהגות שזיכו את הגיבור במחמאות.

אצל מרים ילן שטקליס ה"חיזוקים" עוזרים, לעתים גם לרמוז על הבעיה וגם לצמצם אותה. שירתה משופעת במחמאות, המתפקדות כ"חיזוקים", כמו: "בן גדול חכם שלי", "דני כבר גדול, דן הכל יודע, דן מבין הכל", "דני דני ילד טוב" או "גור ישמור, הבן הבכור, גור ישמור, כי גור גיבור." ועוד כהנה וכהנה.

8. דבר לילדים, 1939, כרך ו' חוב' 19, עמ' 12.

9. דבר לילדים, 1954, כרך כ"ד, חוב' 33, עמ' 509.

מרים ילן שטקליס הייתה פתוחה לגישות חינוכיות חדשות וצעדה ברוח הזמן עד לשנותיה האחרונות. וב 1961- כשניצני הגל החדש בשירת הילדים רק החלו לבצבץ, אנו כבר מוצאים, בשיר "מפני ש..."¹⁰, את היישום השירי של "קבלה" ללא תנאי.

מפני ש-

אני לא רוצה, / ואני לא רוצה, / ואני לא רוצה / לקום.
אני לא רוצה, / ואני לא רוצה, / ואני לא רוצה / מאום.
מאומה - / לא כלומה, / שום / דבר.
מפני ש-

למה ולמה ולמה לקום?
אם אפשר לא לקום?
אם אפשר עוד לשכב ולנום?
אם אפשר עוד לשכב פה בחום, פה בפנים,
ולנום, ולשכב, ולנום נים- לא נים,
אם אפשר עוד לשכב ולחלום חלומות ארוכים, ירוקים-ירוקים,
[...]
ואני לא יודע, למה
אמא כבר קמה?

שיר זה, משוחרר לגמרי מן האמירה החינוכית, הן הישירה והן העקיפה, מצויה בו כבר הגישה המודרנית יותר בספרות הילדים המניחה ש"פתיחות מעוררת פתיחות". גישה זו יוצאת מנקודת ההנחה שעל מנת להשיג פתיחות אצל הילד, צריכות הבעיות המועלות ביצירה להיות חפות מכל ביקורת או הגבלה, וכי רק כך יכולה היצירה לשמש בתפקיד של גירוי להעלאת אסוציאציות אישיות, מבלי שמנגנון הצנזורה העצמית יופעל.

בשיר "מפני ש..." הגיבור מרשה לעצמו לערוך השוואות ולהביע דעה ורצון משל עצמו: "למה אימא כבר קמה? אם אפשר עוד לשכב פה בחום, פה בפנים, ולנום, ולשכב, ולנום נים-לא נים, ואם אפשר עוד ל..."

הכותרת של השיר - "מפני ש...", המזכירה את ה"ככה" הצברי, שפירושו "כי מתחשק ליי", והלגיטימציה הניתנת לרצון להתעצל ללא כל סיבה - "אני לא רוצה, / ואני לא רוצה, / ואני לא רוצה / לקום / ... ואני לא רוצה / מאום. / מאומה- / לא כלומה, / שום / דבר" - הנו, ללא ספק, יוצאות דופן בכך שיש בהן אמירה "שאינה מכוונת למטרות חינוכיות, ושוב אינה נתפשת כאמצעי אלא כמטרה בפני עצמה".¹¹ כאמור, שיר זה הנו יוצא דופן ביצירתה של מרים ילן, שלא שיחררה את עצמה, כאמור, מן האמירה החינוכית, אך במקביל חיפשה דרכים חלופיות לחינוך השיר והמטיף נוסח ספרות הילדים שקדמה לה.

10. דבר לילדים, 1961, כרך ל"א, חוב' 32, עמ' 667. ובבחלומי, דביר, תשכ"ג עמ' 45.
11. ברוך, מ. ילד אז ילד עכשיו, ספרית הפועלים, הקבוץ הארצי, השומר הצעיר, 1991, עמ' 9.

